Regimuri de relevanță, puncte de rezistență: literatura română în postcomunism

Doris MIRONESCU

Institutul de Filologie Română „A. Philippide", Iași
A. Philippide Institute of Romanian Philology, Iași
Personal e-mail: dorismironescu@yahoo.com

Regimes of Relevance, Resistance Points: Romanian Literature during Postcommunism

Abstract: The article discusses the condition of literary history at a time of disciplinary crisis, when literary studies appear, globally, to renegotiate their connection to the social and to social sciences. In trying to articulate ways for literary history to incorporate more socially aware concepts in its practice, I turn to two recent proposals by Galin Tihanov ("regimes of relevance") and Mihai Iovănel ("resistance points"). Finally, the article applies the finds of both concepts to postcommunist Romanian literature in an attempt to reach a more supple and at the same time comprehensive angle.
Keywords: Mihai Iovănel, History of Contemporary Romanian Literature 1990-2000, Regimes of Relevance, Resistance Points.

Citation suggestion: Mironescu, Doris. "Regimuri de relevanță, puncte de rezistență: literatura română în postcomunism". *Transilvania*, no. 7-8 (2021): 107-114.
https://doi.org/10.51391/trva.2021.07-08.12.

Articolul de față discută condiția istoriei literare a perioadei contemporane din perspectiva crizei disciplinare a studiilor literare, o criză ocazionată de renegocierea unui raport cu socialul în perioada de reașezare de după căderea regimului comunist. Identificând această criză, discut două concepte propuse recent și care pot contribui la o mai bună studiere a socialității și sociabilității literare contemporane: „regimuri de relevanță a literaturii", propus de Galin Tihanov în *The Birth and Death of Literary Theory* (2019), și „puncte de rezistență", propus de Mihai Iovănel în *Istoria literaturii române contemporane* (2021). După analiza celor două concepte, folosind sugestii din ambele părți, propun o discuție aplicativă care enumeră și descrie cinci „regimuri de relevanță" operative în literatura română de după 1990.

Criza studiilor literare contemporane

Ca ramură esențială a studiilor literare, dar și ca instrument principal și chiar monument al disciplinei, istoriografia literară trece printr-o criză. Acest lucru se datorează, pe de o parte, insuccesului istoriilor literare „de autor" apărute în România în ultimele decenii, aproape întotdeauna realizate de către critici din generația 60, iar pe de alta, efervescenței de care se bucură instrumentele literare alternative (dicționare, enciclopedii literare, chiar vechile bibliografii), cu o filosofie aparte a compoziției și cu mai mari șanse de adaptare la noile limbaje critice în uz[1]. Ele propun viziuni „orizontale" asupra canonului, spațializează perspectiva critică în moduri anterior neglijate, pun accentul pe laturile marginale sau refuzate ale câmpului literar, invalidând astfel perspectiva finalistă înscrisă în istoriile literare și misiunea politică asumată de ele, tacit sau explicit.

Însă mai importante sunt cauzele structurale care au dus la producerea unei crize de legitimitate[2] a studiilor literare pe plan internațional la începutul secolului 21. Apărută pe fondul revoluției media și a comunicațiilor, dar și al expansiunii globale a capitalismului neoliberal, această criză a studiilor literare (și, mai larg, a științelor umaniste), a obligat și

obligă cercetătorii din domeniu să își chestioneze premisele propriei discipline, să caute noi metodologii și noi limbaje critice care să îi ajute să redefinească literatura ca un câmp intersecțional, să reviziteze fundamentele esteticii pentru a le examina caracterul normativ, să urmărească modurile în care literatura interpelează spațiul social și comunitar. În aceste condiții, istoriografia literară tradițională, a cărei misiune recunoscută este producția de canon și revizitarea trecutului dintr-o perspectivă finalistă, este una dintre primele forme și instrumente care să resimtă o formă de delegitimare. Aceasta nu înseamnă că istoriografia literară dispare ca instrument esențial al studiilor literare. Ea trebuie, în schimb, să acomodeze un nivel de discuție conceptuală prin care să evalueze nu doar operele literare sub raport estetic, ci și multiplele condiționări (sociale, economice, politice) ce definesc instituția literaturii într-o perioadă care nu mai seamănă cu cele anterioare. Dar, dacă această misiune nu pare altceva decât o extindere a exigenței de tip „enciclopedic" cu care se confrunta istoria literară națională în mod obișnuit (obligația de a discuta despre formele instituționale de manifestare literară – cenacluri, reviste – și de a include, prin intermediul micro-biografiilor autorilor indexați, istoria întregii perioade luate în discuție), în lumina crizei disciplinare de la începutul secolului 21, această formă resimte noi presiuni. Din perspectiva reevaluării unor noțiuni precum cea de „națiune"[3], „comunitate"[4], „prezent"[5], „contemporan"[6], și istoria literară trebuie să integreze critica acestor concepte și să producă un tip de reflecție informat de această critică. Istoria literară trebuie să metabolizeze provocarea metodologică pe care o au astăzi în față studiile literare în ansamblul lor.

Dificultăți suplimentare apar în cazul unei istorii a literaturii române contemporane. Nu doar faptul că această perioadă – pe lângă limita de început, stringentă, a lui decembrie 1989 – nu are o limită finală evidentă o face confuză, greu de manageriat, ci și competiția memoriei, tradusă în bătălii ideologice și politice. Ca epocă ce se definește prin delimitare cronologică de cea anterioară, postcomunismul este legat fundamental, în plan ideologic, de trecutul său recent, pe care anunță a-l fi lăsat în urmă, fără însă a-l fi „depășit" cu adevărat, de vreme ce îl evocă la nivel onomastic. Astfel, postcomunismul este un „spațiu al amintirii"[7], o cameră plină de ecouri ale unor conținuturi memoriale concurente, care reformulează trecutul în mod polemic și continuu, revendicându-l nu doar ca istorie legitimatoare, ci ca experiență personală, care merită respectul datorat faptului trăit, „autentic". Încap în el atât memoriile victimelor comunismului, cât și ale celor clasați în tabăra „făptuitorilor de rele" mai mici sau mai mari (activiști, potentați comuniști, când nu chiar foști torționari); atât personalități prinse în malaxorul „Istoriei", suferind exemplar și căpătând postum statut simbolic, cât și oameni mărunți a căror existență neremarcabilă nu s-a învrednicit de martiraj, pretinzând însă și ei un drept la memorie; și totodată, alături de supraviețuitorii comunismului, victime ale dictaturilor care au precedat instaurarea comunismului în România, nu întotdeauna atât de inocente pe cât pretind amintirile lor selective. Dincolo de memoria revendicativă a păcatelor comunismului, epoca de după 1989 înregistrează și o „nostalgie postcomunistă"[8], iar cele două încep să fie evacuate, în ultimul deceniu, de forme noi de memorie postcomunistă, care refuză momentul fundațional comunist pur și simplu. Dar o simplă lectură generațională nu poate explica totul, și din acest motiv consider necesară o discuție mai aplicată a celor două concepte care pot contribui la evaluarea sistemică a literaturii unei epoci atât de complexe precum postcomunismul românesc: „regim de relevanță" (Galin Tihanov) și „puncte de rezistență" (Mihai Iovănel).

Concepte pentru o nouă istorie literară

În cartea sa *The Birth and Death of Literary Theory. Regimes of Relevance in Russia and Beyond* (2019), Galin Tihanov propune un concept esențial nu doar pentru această discuție ci, cred eu, pentru a înțelegere mai flexibilă și mai acută a istoriei literare în epoca de criză sistemică actuală. Există trei motive pentru care conceptul de „regimuri de relevanță ale literaturii" se poate dovedi util. Mai întâi, conceptul lui Tihanov este util pentru că este unul „laic", care eliberează gândirea literaturii de investiții „pneumatice" incontrolabile, și permite discutarea democratică laolaltă a autorilor din mai multe tabere. Relevanța este o valoare relațională, nu un dat al epocii, un Zeitgeist unic și fatal. În al doilea rând, conceptul are meritul de a se prezenta de la început ca un plural, refuzând unicitatea, chiar dacă nu poate elimina ierarhia, și accentuând coprezența modurilor diferite de a înțelege și utiliza literatura. Putem spune că, prin conceptul lui Tihanov, depășim un nivel de analiză care pare astăzi insuficient diferențiat, și anume constatarea lui Andrew Wachtel cu privire la scăderea relevanței scriitorului în postcomunism[9] ca urmare a dezumflării funcției ideologice a literarului după ieșirea din ordinea totalitară. Chiar dacă acest proces este unul real, asta nu înseamnă că nu au apărut moduri diferite de negociere a propriei relevanțe a scriitorului și a literaturii lui. În al treilea rând, „regimurile de relevanță" au meritul de a reafirma condiționarea socială a literaturii, funcționarea acesteia în strânsă legătură cu numeroși factori laterali și inerenți, pe fondul unei conversații publice mult mai ample, cu care literatura poate să se confunde, în unele forme ale ei, dar și să se diferențieze, în altele.

Formulat în continuarea unei propuneri conceptuale făcute de Michel Foucault, regimul de relevanță este „un mod dominant de apropriere (atât interpretare, cât și utilizare) a literaturii în societate la un moment dat"[10]. Este importantă natura dublă a regimului de relevanță, interpretare vs. utilizare, care stabilește că el funcționează atât la nivel instituțional și al acțiunii sociale, cât și în sfera intimului, ca mod de operaționalizare privată a literarului. Cu alte cuvinte, noțiunea trebuie urmărită și ca ideologie a literarului, dar și ca mod de locuire în literatură a cititorilor individuali. Regimurile de relevanță sunt caracterizate prin pluralitate și coincidență în timp, pe de o parte, și prin dinamism și interacțiune, pe de alta. Literatura poate fi definită, înțeleasă și utilizată în mod diferit de către scriitori și cititori diferiți, dar modul în care ei explică literatura este mereu conceput ca un răspuns dat contemporanilor și interpretărilor lor „greșite". Chiar și

regimurile de relevanță cele mai retractile și „private" trebuie considerate a reprezenta o formă de polemică față de alte moduri actuale. În cartea sa, Tihanov studiază suprapunerea regimurilor de relevanță în Europa de Est la începutul anilor 1920, un faimos moment de cotitură istorică și de efervescență intelectuală, din care, cum afirmă profesorul londonez, s-a născut teoria literară așa cum a fost ea cunoscută de-a lungul celei mai mari părți din secolul 20. Firește, multe alte epoci și spații prezintă o concurență la fel de mare a metalimbajelor și a discursurilor publice despre literatură; Tihanov însuși schițează un tablou al anilor 60, dar și al perioadei actuale, de după „moartea" teoriei literare[11].

Istoria literaturii române contemporane: 1990-2020 (2021) a lui Mihai Iovănel stimulează exerciții analitice similare asupra postcomunismului românesc. În cartea sa anterioară, *Ideologii ale literaturii în postcomunismul românesc*[12], Iovănel avansa un concept, „ideologia literaturii", concurent celui al lui Tihanov[13], pe care îl abandonează în lucrarea de față, preferându-i altele, mai percutante, dar mai atomizate, precum cel de „fetișism", de „transnațional" sau de „puncte de rezistență". Într-adevăr, „ideologia literaturii" pune accent pe „utilizarea" literaturii în scopuri politice, dar neglijează celălalt pol al conceptului formulat de către Tihanov, și anume „interpretarea/înțelegerea". Cu alte cuvinte, ceea ce lucrarea anterioară a lui Iovănel neglija era consumul privat de literatură, greu de formalizat ideologic, deoarece intersectează ideologia în moduri multiple, complexe, dificil de cuantificat. Poate și pentru a suplini acest neajuns, *Istoria literaturii române contemporane (1990-2020)* propune un concept substanțial, care modulează și rafinează aportul ideologic al literaturii: „punctele de rezistență". Inspirat de Stanislaw Lem, scriitor polonez de S.F. din a doua jumătate a secolului 20, conceptul este legat de condiționările politice și nu numai dintr-un regim opresiv și se dovedește în mod special util într-o literatură în schimbare cum este cea postcomunistă. Prin puncte de rezistență, Iovănel definește „nexurile dificultăților sistemice prin care trec atât scriitorii formați în comunism, cât și cei formați în postcomunism, dar care au de negociat influența în materie de poetică a predecesorilor"[14]. Conceptul este folosit pentru a evalua succesul unei anumite opere, studiind strategiile literare ca parte a unui sistem și prezervând totodată inventivitatea și creativitatea literară individuală. Operând în plan instituțional, epistemologic, sociologic, ecologic, mitologic și al diferitelor (sub)culturi în funcție de gen, sexualitate, rasă, clase, dizabilități etc., punctele de rezistență îi permit autorului *Istoriei literaturii române contemporane (1990-2020)* să facă, în prima jumătate a cărții sale, o primă trecere în revistă a producției literare a deceniilor postcomuniste într-o formă diferită de cea clasică, de tip „canon", pe care o va furniza, totuși, în a doua jumătate[15]. Mă opresc asupra punctelor de rezistență, alături de care Iovănel mai indexează „ideologii", instituții culturale, teorii și mituri culturale, dar și o zonă a direcțiilor critice, menită să sistematizeze curentele de gândire, dincolo de cele de imaginație. Din punctul meu de vedere, evaluarea literaturii prin intermediul punctelor de rezistență are meritul de a identifica o perspectivă non-finalistă de trecere în revistă a producției literare, identificând simptome care să dea un tablou comprehensiv al epocii, mai curând decât stabilind o piramidă valorică, reductibilă, până la urmă, la forma clasică a canonului, cu obișnuitele sale ambiții și puncte oarbe. Dezavantajul teoriei punctelor de rezistență este fatala ei concretețe, imposibilitatea generalizării, cât timp punctele de rezistență nu pot fi definite decât „la firul ierbii", pornind de la cazuri concrete. Teoria lui Iovănel privilegiază o perspectivă orizontală asupra sistemului literar, care are în comun cu conceptul lui Tihanov ideea de pluralitate competitivă, dar aduce în plus o importantă nuanță, și anume accentul pus pe multifuncționalități paralele sistematice, pentru că diferitele puncte de rezistență instituționale, epistemologice, ecologice ș.c.l. operează simultan și intersecțional[16].

Propunerea lui Mihai Iovănel este suplă, mobilă, dar cu un caracter preponderent aplicativ. Diferitele categorii de puncte de rezistență (de tip epistemologic și ținând de gen, de pildă) permit studierea „orizontală" a literaturii, fără să cedeze în fața idiosincraticului, ci preocupându-se cu așezarea fenomenelor individuale într-un sistem[17]. În același timp, conceptul lui Iovănel este greu de ridicat la o treaptă mai mare de formalizare: punctele de rezistență pot fi oricât de numeroase și, de cum cercetătorul observă o posibilă polarizare ideologică, un nou punct de rezistență poate fi decretat, chiar dacă aria sa de acoperire este minimă. Din acest motiv, prefer conceptul lui Tihanov, „regimuri de relevanță", ținând însă cont de noțiunea importantă de intersecționalitate sistematică pe care Mihai Iovănel o subliniază în lucrarea sa. Încercând, în capitolul care urmează, să indexez câteva direcții și moduri de a apropria (interpreta și utiliza) literatura în postcomunismul românesc, am în vedere o perspectivă „suprasegmentală" asupra literaturii. Prefer să văd regimurile de relevanță drept difuze, „atmosferice", infuzând în mod subtil mediul literar, iar nu confiscând integral opera unui autor sau a altuia. Pentru a descrie cele cinci regimuri contemporane, voi porni de la propunerile lui Iovănel din *Istoria literaturii române contemporane (1990-2020)*, la care se pot aduce, cred, câteva completări. Fac astfel și o descriere în răspăr a taxonomiilor propuse de Iovănel, care poate fi înțeleasă și ca o critică – nu a ierarhiilor propuse, pe care și eu, ca și autorul[18], le consider secundare într-o istorie literară cu ambiții conceptualizant-explicative, ci a modului în care sunt definite concepțiile asupra literaturii din postcomunism.

Regimuri de relevanță a literaturii în postcomunismul românesc

Regimurile de relevanță a literaturii sunt, în definiția lui Tihanov, coprezente și în competiție unele cu altele, ceea ce nu exclude dominația unuia dintre ele la un moment dat asupra celorlalte. Fiecare dintre regimurile de relevanță poate fi considerat un răspuns la criza contemporană a literaturii, acceptând că și ignorarea vocală a acestei crize este tot un răspuns la ea. Într-o perioadă precum postcomunismul românesc, ele evaluează raportarea literaturii la nevoile

percepute ale societății și ale indivizilor, fie propunând o mai mare includere a unor categorii marginale, fie vorbind în numele celor fără voce (de pildă în planul eco-literaturii), fie redesenând literatura ca spațiu al unei experiențe diferite de oricare alta. În interiorul structurii de polisistem a literaturii române actuale, aceste cinci regimuri de relevanță funcționează nu ca direcții separate, perfect autonome unele de altele. Unii scriitori subscriu la o singură filosofie a literarului, dar cei mai mulți îmbrățișează mai multe simultan, mixându-le în funcție de context. În formularea acestor regimuri, mă voi folosi de „punctele de rezistență" identificate de Mihai Iovănel, arătând astfel că ele sunt determinate/ condiționate de unul sau mai multe dintre nexurile socio-politice ale perioadei postcomuniste.

(1) Un prim regim de relevanță operațional în postcomunismul românesc trebuie să fie cel ***politic***. Asta nu înseamnă că (toți) autorii care accesează acest regim de relevanță au în vedere o acțiune politică; dimpotrivă, din comunism scriitorii români vor reține mantra delimitării cu orice preț față de politic și de spațiul public, chiar dacă practica acestei detașări va fi mai mult intermitentă. Acest regim presupune instrumentarea ideologicului pentru marcarea spațiului public cu zone de interdicție și zone de celebrare memorială. El mizează pe solidaritatea cititorilor cu scriitorii, cu toții simțindu-se reprezentați în jocul memoriei formatate literar, ca suporterii la un eveniment sportiv. Dintre „punctele de rezistență" relevate de Mihai Iovănel, mitologia națională, inclusiv felul în care aceasta este instrumentată pentru a crea o narațiune convenabilă a traversării comunismului, este cea mai relevantă aici. Desigur, cel mai important teren de manifestare a gândirii de tip politic asupra literaturii în ultimele trei decenii a fost romanul despre comunism sau, cum îi spune Iovănel, „romanul (anti)comunismului"[19]. Paranteza sugerează că, pentru cea mai mare parte a scriitorilor și chiar a publicului, un „roman al comunismului" nu poate fi conceput în această perioadă altfel decât de pe poziții anticomuniste, care adesea se confundă cu predica politică de nuanță posttraumatică, chiar și în cazul scrierilor apărute după 2000. Acțiunea aceasta poate fi descrisă în sens religios sau psihanalitic[20], dar ea este în esență un gest politic, chiar ocolind acțiunea politică clasică. Deși Iovănel descoperă, cu greu, câteva romane procomuniste scrise de Dumitru Popescu și Vasile Băran (alături de memoriile revanșarde scrise de Olivia Clătici și Octavian Chețan), nu simetria ideologică contează în definirea romanului anticomunismului ca o formă literară interesată politic. Dimpotrivă, tocmai orbirea față de existența ideologiei într-un astfel de roman conduce la ireversibila ideologizare a sa, la naturalizarea judecății de valoare asupra „demonismului" acestei perioade (un trop complet uzat încă din anii 1990) și la convingerea că evidența răului din dictatură justifică un tratament nediferențiat, eventual pigmentat cu o notă de umor autoironic, dar care nu schimbă nimic, ca în cunoscuta butadă a lui Dan C. Mihăilescu despre nevoia de a avea un „Mare Roman al Suferinței Noastre în Ceaușism"[21]. Dar, alături de romanul anticomunismului, alte scrieri satisfac regimul politic de relevanță a literaturii. De pildă, acelea care se lasă locuite de o variantă sau alta de naționalism: de inspirație legionară, la supraviețuitori ai interbelicului sau elevi ai lor, de obediență protocronist-ceaușistă, în nu puține cazuri, sau de denominație mai larg „naționalist-patrimonială"[22]. Descendența tuturor acestora pare să fie una singură în lectura lui Iovănel; cred însă că e mai avantajoasă o perspectivă istoricizantă plurală, care să considere naționalismul variabil sub raport procesual[23]. De aceea, trăsătura definitorie a regimului de relevanță politic este nu atât militantismul politic impenitent, cât cecitatea în fața nevoii de nuanță, de introspecție, de dubiu în fața „adevărului" istoric. „Romanul (anti)comunismului" este o prezență aproape ubicuă în această perioadă și se manifestă în toate generațiile; inclusiv cantitativ[24], romanele inspirate din istoria comunistă pentru a o denunța predomină în toată perioada postcomunistă până astăzi. Ca atare, regimul de relevanță politic este cel dominant în cele trei decenii de după 1989. Cu toate acestea, multiplicarea regimurilor de relevanță alternative care îl contestă semnalează o posibilă epuizare a eficienței lui.

(2) Un alt regim de relevanță este cel ***personal***, care vede literatura ca o formă de confesiune angajată, ce îl transformă pe scriitor în deponentul unei mărturii și garantul unei forme de autenticitate. Exemplificările cele mai limpezi ale acestui regim sunt romanul autoficțional al anilor 2000 în proză[25] și „minimalismul biografist"[26] în poezie, ambele fiind moduri de a negocia apropierea literaturii de social și de public, după o perioadă (anii 1990) în care un regim de relevanță învechit și osificat, codificat sub denumirea de „autonomia esteticului" în perioada comunistă, își arătase limitele. Într-adevăr, inflația (simbolică a) esteticului în condițiile dictaturii comuniste îl obligaseră să acomodeze tot felul de valențe politice, mai ales din sfera naționalismului (fie procomunist, fie subversiv anticomunist), așa încât compusul rezultat a părut insuficient cititorilor în condițiile post-cenzură, când piața editorială abundă în literatură memorialistică și nonficțională inaccesibilă aterior. Cititorii de după anul 2000 vor găsi în literatura scrisă în regim personal autenticitatea evacuată din literatura tradițională, iar scriitorii vor intra în relația dialectică necesară a confesiunii declarativ necenzurate și, simultan, a fabricării unei *persona* care să își asume discursul confesiv. Scriitorii care accesează regimul personal manevrează adesea în jurul „punctelor de rezistență" legate de gen, sexualitate, rasă etc.[27], teren sensibil care conferă relevanță socială semnificativă inițiativei confesive. Totuși, dacă nota esențială a acestui regim este configurarea unei identități discursive care angrenează o descriere convingătoare a unui segment social, nu doar autoficțiunile în proză sau în versuri îl satisfac. După părerea mea, mai mulți poeți indexați de Iovănel ca „neoexpresioniști" ilustrează același regim de relevanță literară ca și „autobiografiicii" propunând imagini de sine coerente și memorabile, narațiuni biografice dense, exemplare pentru momentul socio-cultural postcomunist. Totodată, dacă în materie de proză există o cezură aproape definitivă între romancierii tranziției și autoficționarii douămiiști, nu la fel stau lucrurile în poezie, și în special în poezia neoexpresionistă. Aici nu există o reală ruptură între generații, optzeciștii Ion Mureșan, Ion Stratan și Ioan Moldovan stând foarte bine alături de nouăzeciștii Ioan Es.

Pop și Cristian Popescu și de douămiiștii Dan Coman, Ruxandra Novac și Claudiu Komartin, ceea ce poate că tulbură, într-o anumită măsură, narațiunea altfel destul de cursivă din *Istoria literaturii române contemporane (1990-2020)* asupra succesiunii agonistice a generațiilor. Acest regim de relevanță operează cu figuri autobiografice care contribuie la generarea unor „posturi literare”[28] și are în vedere refuncționalizarea figurii scriitorului ca interfață a operei sale și ca agent democratic și user-friendly al literaturii în general, propusă ca un discurs între multe altele. Degonflată sub formă de „mărturie”, literatura pierde aura culturală și mistică conferită de tradiție, dar redevine un fenomen social încărcat cu legitimitate, capabil să intervină în dezbaterile publice, ba chiar să decupeze un spațiu pentru literatură care va fi mai bine valorificat de către scriitorii ce aderă la un alt regim de relevanță, al cincilea.

(3) O situație aparte are regimul de relevanță ***sociografic***[29]. Pe de o parte, el reprezintă una dintre formele canonice, tradiționale de a gândi literatura în cultura autohtonă, și anume un mod de a cartografia spațiul politic și social, transformând geografia în valoare culturală, și de a integra/îmblânzi astfel alteritățile și marginalitățile potențial amenințătoare. Pe de alta, el acumulează un potențial novator și provocator în postcomunism, venind să indexeze o realitate socială brusc sporită până la perplexitate și oferind scriitorului șansa de a media cunoașterea pentru un public larg, de dimensiuni naționale. La Iovănel, punctele de rezistență pe care le prelucrează sociografii din tranziție și post-tranziție sunt prejudecățile politice (față de clase sociale, categorii ocupaționale cu reputație nefericită) sau etnic-regionale (față de locuitorii unei alte provincii istorice, de exemplu)[30]. Simetric, cititorii vor descoperi în textele literare aferente o cunoaștere sporită a lumii sociale în care trăiesc, ca și o reparație a unor nedreptăți istoricizate. Dacă mare parte din literatura tranziției este, în viziunea lui Mihai Iovănel, dominată de senzația cedării în fața unui haos social copleșitor sau un drum fără orizont după scufundarea în răul absolut al comunismului[31], începând cu anii 2000 reapar autorii de sociografii cu miză integratoare (Dan Lungu, Florin Lăzărescu, Sorin Stoica etc.), interesați de figurile învinșilor ca exponenți ai unei clase sau generații biologice, și nu ca marginali ireductibili. Literatura înțeleasă astfel poartă misiunea unei comprehensiuni și pedagogii colective de dimensiuni istorice, semnalând reconcilieri sau cel puțin armistiții sociale importante (de pildă, aceea cu foștii muncitori din comunism, nostalgicii unui mod de viață condamnat de judecata ideologică sumară a postcomunismului). Iovănel îi privește pe acești autori ca parte a unui „proletariat intelectual”[32] care aspiră „să se constituie ca mică burghezie”, ceea ce înseamnă că, din punctul său de vedere, ei nu își însușesc acea funcție critică socială pe care ar fi îndreptățiți să o aibă, acceptând statu-quo-ul și ranforsând astfel ideologic „realismul capitalist” dominant în primele decenii ale secolului 21. Într-un interviu separat, Iovănel identifică totuși drept „middle class”[33] literar un grup de scriitori afirmați în anii 2010, care își însușesc o doctrină progresistă (Lavinia Braniște, Mihai Radu, Iulian Bocai, Bogdan Coșa) sau asumă o agendă transnațional-cosmopolită (Dan Alexe, Bogdan Răileanu). În afară de încărcătura ideologică, nu văd însă în ce fel ar fi diferită sociografia de tip Dan Lungu de aceea a Laviniei Braniște. În orice caz, ambii scriitori preferă poziția „teoretică” și „explicativă” pe care postura de scriitori, de creatori de ficțiune în marginea realității, le-o îngăduie.

(4) Un regim de relevanță ***etic*** ar fi următorul, caracteristic generației postdouămiiste. În cadrul regimului etic de relevanță, literatura se înzestrează cu o conștiință critică ce atacă însăși ideea de frumos și se întoarce astfel împotriva autocentrării literaturii în secolul precedent; textul se constituie într-un semnal de alarmă, uneori chiar într-un simptom al crizei la care atrage atenția inclusiv prin sfidarea aruncată modurilor „obișnuite” de a scrie. Scrierile caracteristice pentru regimul etic de relevanță sunt preocupate de ontologia virtualului, problematica eco și politicile identitare, ele intersectând doar parțial punctele de rezistență centrate pe ecologii sau pe noile epistemologii[34]. „Dispersia postumană” este numele pe care îl preferă Iovănel pentru poezia acestei generații, identificând atât renunțarea la mitologiile douămiiste ale eului, cât și asumarea unui perspectivism neutru, împrumutat din filosofiile postumaniste: ecologism, *animal* și *thing studies* etc.[35] În aceeași zonă se înscriu și câțiva, puțini, prozatori experimentali, printre care Ioana Bradea cu romanul *Scotch*. Este vorba de un regim de relevanță autonom, deoarece militantismul său, care îi dă conținut, este indirect, după cum îl obligă propria filosofie postumanistă. Literar, el provoacă la descoperirea de strategii sofisticate de comunicare, interpelând cititorul și violentându-l în același timp. Experimentalismul este, astfel, o trăsătură definitorie a operelor scrise sub acest regim de relevanță, decurgând din etica asumată, fără compromis față de tradiția literară. Cititorul va empatiza cu cauza servită de această literatură, în schimb va refuza empatia cu discursul literar, în acord cu răceala programatică a acestuia. Totuși, după părerea mea, reacția este caracteristică pentru formele extreme de manifestare a literaturii postumaniste, altfel mulți dintre poeții postdouămiiști cultivând umorul, autoderiziunea și mimetismul discursiv (Vlad Drăgoi, Florentin Popa, Radu Nițescu), strategii care invită la o empatie critică, detașată, și de fapt produc un nou *cool* postdouămiist. O strategie simetrică este cea a politicilor identitare, printre care feminismului militant de după 2000. El activează tot în cadrul regimului de relevanță etic, deși cu o diferență specifică, venită din unitatea subiectului emitent, inevitabilă în cazul unui astfel de discurs angajat, dar nerecomandată în cazul promoției postumaniste. Feminismul propune o sociografie militantă, polemică, focalizată pe o singură categorie socială și, adesea, asumată personal. Cu toate acestea, în destule cazuri, vocea emițătoare cultivă anarhismul discursiv specific postumaniștilor, cu bune efecte derealizante și destabilizante la nivelul ideologiilor de gen, prin care este construită o importantă variantă a poeziei feministe (Cosmina Moroșan).

(5)Cel mai puțin remarcat regim de relevanță literară la Iovănel este cel care valorizează literatura „pentru ea însăși”, regimul ***autonomist***. Nu mai vorbim însă de „autonomia esteticului” așa cum a funcționat aceasta în tradiția critică

a secolului 20, de obicei în alianță strânsă cu naționalismul patrimonial insidios, repliat la nivelul structurilor idiosincratice ale limbii. Această variantă poate foarte bine să fie anexată de regimul politic de relevanță a literaturii, unde îi este locul. În schimb, autonomismul contemporan are puncte comune cu ceea ce Iovănel numește „fetișism"[36], tot o restanță din timpul dictaturilor comuniste, când regimul privat al lecturii putea să pară că oferă o alternativă la depersonalizarea spațiului public[37]. În schimb, în ultimele decenii, cu regimul privat lipsit de relevanța politică de odinioară, autonomismul literaturii este legat de câmpul experienței, al modului de viață, al sociabilității grupurilor de scriitori și cititori. Trebuie spus că încercări de justificare a literaturii ca bun social „pentru el însuși" reîncep să fie făcute în deceniile de după 2000, în condițiile crizei de legitimitate literară care a dictat, pe de o parte, o apropiere de științele sociale (vizibilă în regimul de relevanță sociografic), iar pe de alta, un *reset* al esteticii[38], relevant aici. Nu mai este vorba însă de specificitatea datorată caracterului unic al limbajului folosit în literatură, ca în formalismul rus al anilor 1920, ci de o formă „laică" de electiune socială pe baza unui tip de experiență vitală caracteristică. Literatura este valorizată pentru capacitatea de „abstragere din real", de reorientare spre sine, de oferire a unei experiențe vitale încărcată de sens. Ea ajunge să fie prezentată ca „stil de viață"[39], mod inedit și dătător de valoare de a experimenta realitatea și socialul. În ciuda faptului că, adesea, regimul autonomist preferă o descriere a literaturii ca introspecție abisală și rit de autoprotecție, în esență, el nu e foarte diferit de modelul „dezvoltării personale" care poate fi identificat în critica americană din ultima sută de ani[40]. Este o concepție prezentă la scriitori din generații diferite, de la Emil Brumaru la Radu Vancu și, desigur, mulți alții. Cititorii aderă la un astfel de regim de interpretare a literaturii datorită ofertei generoase a acestuia, care îi face, într-un fel, egalii creatorilor de literatură, descoperitori de singularități estetice în cărțile pe care le citesc, așa cum autorii le descoperă în lumea din jurul lor. Chiar dacă regimul autonomist ar părea, în principiu, preocupat doar de în-sinele literaturii, el speculează adesea „punctele de rezistență" ale experiențelor cu potențial transformator, precum erotismul sau religia. Dacă nesocotim încercările de metafizică neprofesionistă a poeziei, regimul autonomist nu este foarte îndepărtat de modurile de utilizare privată a literaturii în cadrul genurilor paraliterare, în special în cazul ficțiunilor speculative science-fiction, care se alimentează, la cel mai bun nivel al lor, din aceeași plăcere de a gândi și de a scrie pe care o mărturisesc și scriitorii menționați. Sensul său este, la limită, unul terapeutic, vizând ameliorarea propriei vieți, ceea ce se poate spune că face și divertismentul.

Concluzii

Din suprapunerea a cinci regimuri de relevanță a literaturii în perioada postcomunistă nu pot scoate concluzia predominanței sau inevitabilei victorii a vreunuia dintre acestea în viitor, după cum îmbrățișarea cu preponderență a regimului etic (totuși, la concurență cu cel autonomist) în ultima generație de scriitori nu garantează perenitatea acestuia. Tot ce se poate afirma este că, statistic, literatura cu miză politică a fost cel mai bine reprezentată în cele peste trei decenii de după 1989. Acest fapt sugerează atât o anumită inerție ideologică și lipsă a dorinței de adoptare a unei poziții critice, mai curând decât angajate, din partea scriitorilor, cât și o nevoie de recuperare a influenței scriitorului din perioada comunismului, care a avut, în ciuda machiajului autonomist, un substrat politic, fie ca protejat al regimului, fie ca opozant de prestigiu al acestuia. Dar și cititorii par să atribuie literaturii o misiune politică, chiar dacă definită altfel decât în termenii „curajului" de a rosti adevărul în fața puterii opresive. Misiunea aceasta presupune identificarea de zone clar delimitate în geografia socială a țării și în tot mai masivul „Hinterland" al emigrației, fixarea antagonismelor generaționale, regionale și de clasă într-o manieră răspicată și recognoscibilă, defrișarea unor zone ale experienței sociale inedite pentru literatura română. Asta explică atât dominanța regimului politic al literaturii (sub forma romanului anticomunismului, dar nu numai), cât și emergența ulterioară a regimului sociografic și chiar succesul celui personal, care cuprinde mărturii subiective cu impact la nivelul cunoașterii sociale. Sociografiile propuse de către scriitori nouăzeciști și douămiiști profită, pe de o parte, de prestigiul canonic al investigațiilor făcute asupra unei felii de umanitate locală de la Ioan Slavici până la Mihail Sadoveanu, dar, pe de altă parte, anunță și deschiderea critică a literaturii de la sfârșitul perioadei postcomuniste și, retrăgând investiția afectivă în icoanele tribului făcută de literatura „politică", propun o formă de neutralitate epistemologică pe care scriitorii „eticiști" o vor duce mai departe, transformând-o în element de poetică literară. Cu toate acestea, pentru ceea ce urmează nu putem ști dacă literatura autonomistă va depăși în chip profitabil tentația „fetișismului", sau dacă literatura eticistă va reuși să-și împace tensiunea inerentă între formulă și mesaj. Regimurile de relevanță rămân, în continuare, în joc și în competiție.

Note:

1. Aici pot fi citate mai toate istoriile literare de după 90, mai ales Marian Popa, *Istoria literaturii române de azi pe mâine*, I-II (București: Fundația Luceafărul, 2001); Alex. Ștefănescu, *Istoria literaturii române contemporane (1941-2000)* (București: Mașina de scris, 2005); N. Manolescu, *Istoria critică a literaturii române* (Pitești: Paralela 45, 2008); Mihai Zamfir, *Scurtă istorie. Panorama alternativă a literaturii române*, I-II (Iași: Polirom, 2012-2017). În ce privește dicționarele, pot fi indexate *Dicționarul general al literaturii române*, coord. Eugen Simion, I-VII (București: Univers enciclopedic, 2004-2009); *Dicționarul analitice de opere literare românești*, coord. Ion Pop, (Cluj-Napoca: Casa Cărții de Știință, 2007); și *Dicționarul cronologic al romanului românesc*, coord. Ion Istrate, I-II (București: Editura Academiei Române, 2003-2011);

Dicționarul cronologic al romanului tradus în România de la origini până la 1989, coord. Ion Istrate, (București: Editura Academiei Române, 2005); *Enciclopedia literaturii române vechi*, coord. Eugen Simion, (București: Editura Muzeului Național al Literaturii Române, 2018); *Enciclopedia Scrierilor Memorialistice Românești* aflată în lucru la Institutul de Filologie Română „A. Philippide". Bibliografiile la care mă refer sunt cele mai vechi, fructificate de către cercetările cantitative asupra literaturii dezvoltate în ultimii ani, între care menționez îndeosebi Emanuel Modoc, *Internaționala periferiilor. Rețeaua avangardelor din Europa Centrală și de Est* (București: Editura Muzeului Național al Literaturii Române, 2020).

2. Un excelent studiu al crizei de legitimitate în studiile literare contemporane a realizat Andreea Coroian Goldiș în *Studiile literare în litigiu. Literatura de după „moartea literaturii"*, Teză de doctorat (Cluj-Napoca: Universitatea Babeș-Bolyai, 2021).
3. Benedict Anderson, *Comunități imaginate. Reflecții asupra originii și răspândirii naționalismului*, trad. Roxana Oltean, Ioana Potrache (București: Integral, 2001).
4. Jean-Luc Nancy, *Comunitatea absentă,* trad. Emilian Cioc (Cluj-Napoca: Idea Design&Print, 2005).
5. François Hartog, *Regimes of historicity. Presentism and experiences of time*, translated by Saskia Brown (New York: Columbia University Press, 2015).
6. Giorgio Agamben, *What Is an Apparatus? And other essays*, translated by David Kishik and Stefan Pedatella, (Stanford: Stanford University Press, 2009).
7. Andreea Mironescu, „Postcomunismul ca spațiu al amintirii. Considerații conceptuale", *Transilvania*, nr. 1 (2016): 34-39.
8. Maria Todorova, Zsuzsa Gille (ed), *Postcommunist Nostalgia* (Oxford: Berghahn Books, 2012).
9. Andrew Baruch Wachtel, *Remaining Relevant after Communism. The Role of the Writer in Eastern Europe* (Chicago: Chicago University Press, 2006).
10. Galin Tihanov, *The Birth and Death of Literary Theory. Regimes of Relevance in Russia and Beyond* (Stanford: Stanford University Press, 2019), 20.
11. Tihanov, *The Birth*, 24.
12. Mihai Iovănel, *Ideologii ale literaturii în postcomunismul românesc* (București: Editura Muzeului Național al Literaturii Române, 2017).
13. Formulat mai întâi în Galin Tihanov, „Why Did Modern Literary Theory Originate in Central and Eastern Europe? (And Why It Is Now Dead)", *Common Knowledge* 10, nr. 1 (2004): 61-81.
14. Mihai Iovănel, *Istoria literaturii române contemporane: 1990-2020* (Iași: Polirom, 2021), 273.
15. Iovănel, *Istoria,* 347-638.
16. Prin această adăugire, Iovănel se apropie de unele elemente ale teoriei polisistemelor, formulată de Itamar Even-Zohar, „Polysystem Studies", *Poetics Today* 11, nr 1, 1990). Polisistemul, așa cum îl prezintă Even-Zohar, este o modalitate de existență a fenomenului literar, un „întreg multiplu stratificat", în care mai multe serii de opoziții produc o configurație sistemică, considerată însă întotdeauna drept o pluralitate (de unde și prefixoidul „poli-"). Polisistemul este eterogen, multiplu stratificat și structurat funcțional, dinamic și interferent cu alte polisisteme. Este importantă decizia cercetătorului israelian de a fixa drept unitate centrală a analizei polisistemul, iar nu sistemul sau microsistemul, deși aceste subunități există în lucrarea sa; în concepția lui, o literatură națională, așa cum este ea înțeleasă în chip tradițional, este cu necesitate un polisistem care trebuie urmărit în complexele sale articulații interioare, cu alte cuvinte o sumă de sisteme, nu o unitate, eventual autosuficientă. Prin această precauție, Even-Zohar evacuează esențialismul naționalist, păstrat chiar și de cele mai discrete istorii literare tradiționale, impunând categoric pluralitatea, și deci complexitatea, ca invariantă a analizei sistemelor literare. De asemenea, un polisistem poate fi cel mult semiautonom, în realitate interacțiunea diferitelor sisteme literare în interiorul unuia sau mai multor polisisteme producând mutații eficiente la toate nivelurile (Even-Zohar 1990: 90). Conceptul de polisistem al lui Even-Zohar are aici o funcție legitimantă, furnizând o posibilă ramă teoretică pentru a discuta interferențele sistemice care definesc o perioadă literară, postcomunismul, încă insuficient conceptualizată.
17. Ca o probă a posibilității nelimitate de studiere sistematică a aceleiași epoci literare, dar pe o cu totul altă configurație, în care punctele de rezistență se distribuie în funcție de actorii, beneficiarii și profitorii actului de a scrie, vezi studiul ingenios al lui Ovio Olaru, „Who's afraid of Mihai Iovănel? Regimes of Relevance and New Literary Historiography", Transilvania, nr. 7-8 (2021): 32-44.
18. Mihai Iovănel, „*Istoria* mea este interesată mai curând de explicarea unui sistem, decât de canonizarea unor autori", interviu de Mircea Pricăjan, *Familia*, 5 iulie 2021, ediție electronică consultată la 31 iulie 2021: https://revistafamilia.ro/?p=2461&fbclid=IwARoIfIardYmytTmW2icHZxk_I5FGSWvXiMyoqviqNUvKLCBG5BO-UcgKS3c.
19. Iovănel, *Istoria*, 291.
20. Pentru unii scriitori, scrierea romanului are un sens de terapie colectivă: „totalitatea comunismului trebuie ucisă și simbolic, sub forma figurii Tatălui" (Iovănel, *Istoria*, 34), după cum, pentru alții, comunismul trebuie apărat cu armele celei mai ridicole mitografii.
21. Dan C. Mihăilescu, *Literatura română în postceaușism*, II (Iași: Polirom, 2006), 147.
22. Iovănel, *Istoria*, 72. Descendența tuturor naționalismelor contemporane pare să fie una singură în lectura lui Iovănel; cred însă că e mai avantajoasă o perspectivă istoricizantă, pluralâ, care să considere naționalismul sub raport procesual. Naționalismul românesc este, ca toate naționalismele, un „artefact cultural structurat în funcție de circumstanțele istorice" (Roberto Merlo, „Navigating the Flux: The Many Routes to Romanian Literature", *Philologica Jassyensia,* 1(27) 2018, 292), existând mișcări de reformă, redefinire, radicalizare și repliere din secolul 19 spre secolul 21. De altfel, despre un polimorfism al naționalismului pare să vorbească, intermitent, și Iovănel atunci când se referă, într-un loc, la „fondul unui patriotism genuin, bine intenționat, dar, de cele mai multe ori, semidoct" (Iovănel, *Istoria*, 76).
23. În cartea sa, Mihai Iovănel descrie într-o manieră exagerează atunci când pune în aceeași categorie „acumulările enciclopedice" de tip Hasdeu sau Eliade și „construcțiile megalitice" gen Casa Poporului, între altele și pentru că ele țin de vârste diferite ale naționalismului. Naționalismul românesc este, ca toate naționalismele, un „artefact cultural structurat în funcție de circumstanțele istorice". Vezi Roberto Merlo, „Navigating the Flux: The Many Routes to Romanian Literature", *Philologica Jassyensia,* 1, nr. 27 (2018): 292. Există o mișcare de reformă,

redefinire și radicalizare din secolul 19 spre secolul 20. De altfel, despre un polimorfism al naționalismului pare să vorbească, intermitent, și Iovănel atunci când se referă, în alt loc, la „fondul unui patriotism genuin, bine intenționat, dar, de cele mai multe ori, semidoct". Iovănel, *Istoria*, 76.

24. Andreea Mironescu, Doris Mironescu, „The Novel of Memory as World Genre. Exploring the Romanian Case", *Dacoromania Litteraria*, nr. 7 (2020): 97-115.
25. Iovănel, *Istoria*, 429-432.
26. Ibid., 572-615.
27. Faptul este dovedit și de menționarea în cadrul capitolului „Puncte de rezistență" a unor autoficționari douămiiști precum Adrian Schiop, Mihai Buzea, Claudia Golea ș.a.
28. Jérôme Meizoz, *Postures littéraires* (Genève: Slatkine, 2007).
29. Iovănel discută, în capitolul „Puncte de rezistență", sărăcia sociografiilor perioadei de tranziție, lipsa de interes în literatură pentru varietatea tipologică reală a perioadei (Iovănel, *Istoria*, 287). Propun, totuși, regimul de relevanță sociografic pentru a identifica opțiunile unor scriitori care, mai ales în anii 2000, sunt preocupați de extinderea plajei socialului postcomunist așa cum este el reprezentat în literatură. „Sociografiile" pe care Iovănel le vede cristalizând puncte de rezistență aparte țin, în lectura mea, de regimul de relevanță politic.
30. Iovănel, *Istoria*, 327-337.
31. Situația este caracteristică în special pentru „realismul mizerabilist", reprezentând „realitatea ca zgomot". Iovănel, *Istoria*, 403.
32. Iovănel, *Istoria*, 409.
33. Vezi Mihai Iovănel, „*Istoria* mea este interesată mai curând".
34. Iovănel, *Istoria*, 282-286 și 297-298.
35. Iovănel, *Istoria*, 616-638.
36. Iovănel, *Istoria*, 105.
37. O indicație asupra acestui regim de relevanță și a emergenței sale în anii 1970, atât în Estul comunist, cât și în Vestul consumist, se găsește tot în Tihanov, *The Birth*, 24.
38. Pentru revenirea esteticii în ultimele două decenii în Franța, vezi Coroian Goldiș, *Studiile literare*, 159-167.
39. Marielle Macé, *Styles. Critiques de nos formes de vie* (Paris: Gallimard, 2016).
40. Vezi Tihanov, *The Birth*, 22.

Bibliography:

Agamben, Giorgio. *What Is an Apparatus? And other essays*, translated by David Kishik and Stefan Pedatella. Stanford: Stanford University Press, 2009.

Anderson, Benedict. *Comunități imaginate. Reflecții asupra originii și răspândirii naționalismului* [Immagined Communities]. Translated by Roxana Oltean and Ioana Potrache. Bucharest: Integral, 2001.

Coroian Goldiș, Andreea. *Studiile literare în litigiu. Literatura de după „moartea literaturii"* [Literary Studies in Dispute. Literature After "The Death of Literature"]. Thesis. Cluj-Napoca: Babeș-Bolyai University, 2021.

Even-Zohar, Itamar. "Polysystem Studies." *Poetics Today* 11, no. 1 (1990): 1-268.

Hartog, François. *Regimes of historicity. Presentism and experiences of time*. Translated by Saskia Brown. New York: Columbia University Press, 2015.

Iovănel, Mihai. *Ideologii ale literaturii în postcomunismul românesc* [The Ideologies of Literature in Romanian Postcommunism]. Bucharest: Editura Muzeului Național al Literaturii Române, 2017.

Iovănel, Mihai. *Istoria literaturii române contemporane: 1990-2020* [The History of Contemporary Romanian Literature: 1990-2020]. Iași: Polirom, 2021.

Iovănel, Mihai. "*Istoria* mea este interesată mai curând de explicarea unui sistem, decât de canonizarea unor autori" [My *History* is Mostly Interested in Explaining a System, Not in Making a Canon]. Interview by Mircea Pricăjan, *Familia*, July 5, 2021. Online: https://revistafamilia.ro/?p=2461. Accessed July 31, 2021.

Macé, Marielle. *Styles. Critiques de nos formes de vie*. Paris: Gallimard, 2016.

Meizoz, Jérôme. *Postures littéraires*. Genève: Slatkine, 2007.

Merlo, Roberto. "Navigating the Flux: The Many Routes to Romanian Literature." *Philologica Jassyensia* 1, no. 27 (2018): 291-295.

Mihăilescu, Dan C. *Literatura română în postceaușism*, II [Romanian Literature in the Post-Ceausescu Era]. Iași: Polirom, 2006.

Mironescu, Andreea. "Postcomunismul ca spațiu al amintirii. Considerații conceptuale" [Post-communism as a Space of Remembrance: Conceptual Remarks] *Transilvania*, no. 1 (2016): 34-39.

Mironescu, Andreea, and Doris Mironescu. "The Novel of Memory as World Genre. Exploring the Romanian Case." *Dacoromania Litteraria* 7 (2020): 97-115.

Nancy, Jean-Luc. *Comunitatea absentă.* Translated by Emilian Cioc. Cluj-Napoca: Idea, 2005.

Olaru, Ovio. "Who's afraid of Mihai Iovănel? Regimes of Relevance and New Literary Historiography." *Transilvania*, no. 7-8 (2021): 32-44. https://doi.org/10.51391/trva.2021.07-08.04.

Tihanov, Galin. "Why Did Modern Literary Theory Originate in Central and Eastern Europe? (And Why It Is Now Dead)." *Common Knowledge* 10, no. 1 (2004): 61-81.

Tihanov, Galin. *The Birth and Death of Literary Theory. Regimes of Relevance in Russia and Beyond*. Stanford: Stanford University Press, 2019.

Todorova, Maria, and Zsuzsa Gille, eds. *Postcommunist Nostalgia.* Oxford: Berghahn Books, 2012.

Wachtel, Andrew Baruch. *Remaining Relevant after Communism. The Role of the Writer in Eastern Europe*. Chicago: Chicago University Press, 2006.